

STADII ÎN GRAMATICALIZAREA CONECTORILOR CONCESIVI: TIPARUL *CONECTOR CONDIȚIONAL + FOCALIZATOR* ÎN ROMÂNĂ DIN SECOLELE AL XVI-LEA – AL XVII-LEA

RODICA ZAFIU

Universitatea din București /
Institutul de lingvistică „Iorgu Iordan – Alexandru Rosetti”
al Academiei Române

În română, ca în multe alte limbi, conectorii concesivi se caracterizează printr-o mare varietate, prin instabilitate și îmbogățire permanentă a inventarului. Majoritatea conectorilor concesivi din română actuală sunt relativ recenți, provenind din procese de gramaticalizare care pot fi urmărite pe parcursul secolelor din care se păstrează texte scrise¹. Vom descrie în cele ce urmează traseele de gramaticalizare ale conectorilor care aparțin celui mai productiv tipar concesiv din română, constând în asocierea conectorilor condiționali cu o particulă focală. Persistența acestui tipar, bine reprezentat în toate etapele românei din secolul al XVI-lea până în prezent, este adesea mascată de concurența dintre mai mulți conectori condiționali și mai mulți focalizatori, de prezența unor elemente facultative și de oscilațiile de topică. Tiparul caracteristic ilustrează și trecerea de la valoarea concesivă condițională la cea concesivă reală (proces încheiat prin specializarea conjuncției *deși* pentru concesiva reală și reiterat prin tendința actuală a conjuncției *chiar dacă* de a introduce, în afara concesivelor ipotetice, și concesive reale). Situația din secolele al XVI-lea – al XVII-lea diferă de cea actuală în primul rând prin poziția focalizatorului care intră în componența conectorilor concesivi în curs de gramaticalizare.

1. Sursele conectorilor concesivi în perspectivă tipologică

Gramaticalizarea conectorilor concesivi manifestă mari similitudini în limbi diferite; într-o perspectivă tipologică (König 1985a,b; Harris 1988; Haspelmath, König 1998, Chen 2000, Lindschouw 2011), sursele cele mai frecvente sunt: (a) asocierea *conectorilor condiționali* cu o *particulă focalizantă* (König 1985a: 270); (b) *circumstanțiale temporale sau conectori de concomitență*, modificați funcțional fără intervenția altor particule (Harris 1988, cf. Heine, Kuteva 2002: 293); (c) construcții cu *cuantificatori universali*; (d) formule care

¹ Situația din română nu este neobișnuită, ci confirmă un fenomen mai general: „Concessive meanings develop late in the history of specific clause linkage markers partly because the concessive is more abstract, partly because it is more complex logically” (Hopper, Traugott 2003 [1993]: 187).

indică *poziția scalară extremă*; (e) secvențe care exprimă lexical *adversitatea, conflictul*; (f) secvențe care exprimă lexical *admiterea, certitudinea, factualitatea, volitivul etc.*

Primul tipar este foarte răspândit: conectorii condiționali – adesea provenind, la rândul lor, din conectori *temporali* („temporal notions provide one of the major lexical sources for conditional connectives”, König 1986: 230) – sunt principala sursă pentru marcarea concesiei, în multe limbi¹. Haspelmath, König (1998) îl consideră tiparul cel mai bine reprezentat în limbile europene pentru realizarea concesivei condiționale scalare².

Procesul de gramaticalizare prototipic se desfășoară, după König (1985a: 270), în două etape: inițial, conectorul de sursă condițională este folosit indistinct pentru concesive condiționale și pentru concesive reale; ulterior, acesta se specializează pentru concesivele reale (propriu-zise, factuale)³.

În limbile romanice s-a constatat pierderea conectorilor concesivi din latină, ale căror principale surse ar fi fost, după Harris (1988: 76), tiparul indefinit, cel volitiv și cel temporal. Și în latină exista tiparul **focalizator + conector condițional** (lat. ETSI, compus din *et* ‘și’ și *si* ‘dacă’), ale cărui întrebunțări textuale ilustrau trecerea de la valoarea primară de conector concesiv condițional la cea de concesiv propriu-zis, introducând o concesivă reală (Bertocchi, Maraldi 2011: 146–147).

2. Conectorii concesivi din română în diacronie

Modificările în inventarul mijloacelor de marcare a concesiei din română, începând cu primele atestări din secolul al XVI-lea, par să confirme modelul general, constând în variație ridicată, gramaticalizare târzie, tipare preferențiale. Avram (1960: 153–187) a constatat că exista, în secolele al XVI-lea – al XVII-lea, o mare varietate și instabilitate a realizării subordonării concesive (v. și Frâncu 1997: 170, 2009: 225, Stan 2013: 253 etc.). Reducerea variației, în secolele următoare (Avram 1960, Frâncu 2009: 394), se realizează prin dispariția unor construcții și prin gramaticalizarea altora.

2.1. Listele stabilite în descrierile gramaticale ale limbii vechi pot crea impresia că raportul concesiv era marcat în mod cu totul nespecific: Avram (1960: 154) începe enumerarea conectorilor concesivi cu unitățile multifuncționale – *ca, că, căce, cum*; descrierea și exemplele sale vor fi preluate de sintezele următoare (Rosetti 1978: 579–580, Frâncu 1997: 170, Avram 2007: 260–264 etc.). Numărul mare de conectori nespecifici se poate explica prin faptul că autoarea pornea, în investigația sa extrem de detaliată, nu atât de la un tipar sintactic, cât de la un conținut semantic, căruia îi înregistra toate realizările. Cum relația semantică de concesie se poate realiza și altfel decât prin subordonare concesivă (respectiv prin coordonare adversativă sau chiar copulativă), exemplele nu sunt totdeauna relevante pentru un inventar al conectorilor concesivi. În cazul traducerilor religioase, nu totdeauna unui tipar concesiv din versiunile moderne îi corespunde o realizare similară în

¹ König (1986: 231): „conditional connectives, in combination with certain particles, provide one of the major sources for the development of concessive connectives”. Exemplele dintre cele mai cunoscute sunt engl. *even if*, fr. *même si*, it. *anche se* etc.

² Tiparul este descris ca alcătuit din „a conditional clause plus a scalar additive focus particle (‘even’)” (Haspelmath și König 1998: 584).

³ În tipologia curentă, propozițiile concesive prototipice sunt cele reale (propriu-zise), echivalente semantic cu adversativele de contrazicere a așteptărilor, dar semnalând diferit, prin subordonare explicită, segmentul „irrelevant”; legătura dintre concesive și adversative a fost descrisă, pentru română, de Dragomirescu 1939.

textele vechi. În exemplul (1), contrastul este realizat în versiunile vechi prin coordonare adversativă – conectorul *ce* (1a), *iară*, (1b) – sau copulativă – *și* (1c) – iar în versiunea modernă prin subordonare concesivă, cu un corelativ adversativ în regentă – *deși... însă* (1d). Conectorul *ca* (1a), care a fost considerat în acest exemplu un element concesiv (Avram 1960: 154) este pur și simplu subordonatorul modal al ambelor propoziții (echivalentul lui *ca când* în 1c, al gerunziului în 1b sau al construcției predicative suplimentare din 1d):

- (1) a. *ca eu cu trupul acolo nu sânt, ce cu duhul* (CPr.1566: 295) [Cor. I, 5,3]
 b. *eu fiind departe cu trupul, iară cu sufletul aiave* (NT.1648: 227v)
 c. *ca când ași lipsi cu trupul și aș fi de față cu duhul* (BB.1688: 867)
 d. *deși departe cu trupul, însă de față cu duhul* (BG.1939: 1274)

Listele foarte lungi de conectori din secolul al XVI-lea pot fi așadar reduse prin eliminarea unor cazuri ca (1) sau a unor secvențe incluzând elemente care nu aparțin conectorilor concesivi; de exemplu, în secvența *să amu și*, conectorul concesiv este doar *să... și*¹, particula *amu* fiind doar un marcator discursiv de continuitate, plasat după primul constituent al propoziției (Zafiu 2009).

De altfel, lunga listă de conectori din secolul al XVI-lea din Avram (1960: 154–158) este urmată de o concluzie care ierarhizează fără echivoc faptele: „cel mai important ca frecvență este grupul de conjuncții care au ajuns să introducă propoziții concesive pornind de la valoarea lor condițională” (p. 158).

Din secolul al XVI-lea și până în prezent, conectorii concesivi din română apar și se fixează în tiparul conector condițional + focalizator (ex.: *deși*) sau provin din expresii volitiv-deziderative (ex.: *săva că*) ori din expresii cu *cuantificatori universal* (ex.: *cu toate că*); predominant lexicale, nefixate sunt expresiile care exprimă adversitatea, conflictul (ex.: *în ciuda faptului că*).

2.2. Sursa principală a conectorilor concesivi din româna actuală este tiparul care asociază conectorii condiționali cu o particulă focalizantă; această asociere stă la baza celor mai frecvenți conectori specializați pentru marcarea concesiei: *deși* (< conjuncția condițională *de* + particula adverbială focalizantă *și*) și *chiar dacă* (< particula adverbială focalizantă *chiar* + conjuncția condițională *dacă*)². În structura internă a celor doi conectori se recunoaște tiparul similar, chiar dacă diferă materialul lexical (*de* vs. *dacă*; *și* vs. *chiar*), ordinea elementelor (focalizator postpus vs. antepus) și gradul de sudură (cuvânt sudat – *deși* – vs. sintagmă în care mai sunt posibile intercalări: *chiar [...] dacă*). Din punct de vedere semantic, *deși* este specializat pentru concesivele reale (cf. GALR 2008, II: 597), iar *chiar dacă* introduce în primul rând concesive ipotetice (condiționale) și ireale (Bara 2013: 13).

În româna actuală, sunt în uz mai multe versiuni ale grupării dintre un conector condițional și focalizatorii *și* sau *chiar*: *și să*, *chiar să* (în concesivele care folosesc conjunctivul), *și de*, *chiar de* (popular), *și dacă*, *chiar dacă* (standard). În structuri negative, focalizatorul este *nici*. Interpretarea acestor grupări diferă de la o gramatică la alta, statutul de locuțiune (care ar urma constatării unui stadiu avansat de gramaticalizare) nefiindu-le

¹ Avram (2007: 262) consideră că *să amu și*, *să amu să și* sunt variante ale conectorilor, în care *amu* are rol de întărire.

² Reprezentativitatea celor doi conectori e confirmată de folosirea lor în definirea prototipică a concesivei, în GALR: „Realizarea definiției a circumstanțialului concesiv este propoziția conjuncțională introdusă prin *deși* (sau prin locuțiunea *chiar dacă*)” (2008: 592).

recunoscut în mod unitar. În GA (1966: 227) erau considerate locuțiuni atât *chiar dacă* și *chiar de*, cât și (a) *chiar să*, *chiar fără* (*ca*) *să*; (b) *și dacă*, *și de*, *și... să*, *și fără* (*ca*) *să*; (c) *nici dacă*, *nici de*, *nici să*. GALR (2008: 593–594) tratează doar secvențele *chiar dacă* și *chiar de* ca locuțiuni conjuncționale specializate, menționând faptul că ele pot apărea și în variantă disociată, în cazul avansării/tematizării unor componente sintactice. În GBLR (2010: 577) se afirmă explicit gramaticalizarea celor doi conectori (*chiar dacă*, *chiar de*), alte situații fiind descrise ca efect al atașării focalizatorului la propoziția concesivă. Diferențele de interpretare corespund unor grade diferite de fixare a construcțiilor.

Principalele schimbări istorice ale acestui tipar constau în: (i) substituirea unui conector condițional cu altul (*să* / *de* – *dacă*), (ii) apariția unui focalizator mai bine marcat, *chiar*, în concurență cu *și* (care e adesea ambiguu între valoarea adverbială și cea de conjuncție copulativă) și (iii) plasarea focalizatorului. Dacă în limba mai veche acesta din urmă apărea în interiorul propoziției concesive, antepus componentului focalizat (*de... și*), în limba actuală se plasează mai ales în imediata precedentă a conjuncției. De asemenea, s-a petrecut o specializare funcțională a conectorului *deși*, care a devenit concesiv propriu-zis, după ce a trecut prin etapa condițional-concesivă.

2.3. Între conectorii concesivi sunt menționați adesea, pentru toate perioadele atestate ale limbii, și conectori specific condiționali. Este într-adevăr posibil (dar relativ rar) ca un conector condițional să fie singura marcă a raportului concesiv: acest lucru se petrece într-un context în care propoziția descrie o posibilitate extremă. În exemplul (2), care include două condiționale (antepuse regentei și introduse prin conjuncția *de*), și două concesive (postpuse și introduse prin *să*, construit, aici, cu verbe la condițional), valoarea concesivă a construcției și a conjuncției este indicată de sensul propozițiilor introduse prin *să*, care exemplifică o situație extremă, practic imposibilă:

- (2) **De** veri adeveri și veri avea muiare necredincioasă, nu veri scăpa de nevoe, *s-ai lăcui în turnul Seminreanului, să ai fi îngrădit cu foc* (MC.1620: 137v)

În alte cazuri, a fost atribuită valoare concesivă unor condiționale doar prin interpretarea diferită a așteptărilor contrazise; în exemplele (3a-b), lectura concesivă (Frâncu 2009: 225) presupune că situația descrisă în protază (pericolele) ar trebui să împiedice situația descrisă în apodoză (speranța); or, o asemenea presupuziție nu este garantată și nici măcar justificată, ceea ce face mult mai probabilă interpretarea temporal-condițională:

- (3) a. *se ară scula pre menre oaste*, pre el eu nedejduiescu (PH.1500-10: 21r)
b. *Se răgloti-se pre menre gloată*, nu se teame inrima mea (PH.1500-10: 21r)

Conectorii condiționali (*să*, *de*) pot avea, folosiți singuri, valoare concesivă, dar numai într-un set limitat de contexte, bine definite din punct de vedere semantic.

2.4. În secolul al XVI-lea existau deja conectori concesivi specializați: *măcar* și *săva(i)*, funcționând mai ales în locuțiunile conjuncționale *măcar că* și *săva(i) că*, deja gramaticalizate. Cei doi conectori aparțin tipului etimologic de marcatori concesivi proveniți din expresii care exprimau lexical volitivul, deziderativul. *Măcar* (cel mai probabil moștenit, în măsura în care gr. *makarie* intrase deja în latina populară, fiind transmis mai multor limbi romanice, Harris 1988: 78–79, Rudolph 1996: 188) intră în diferite alte construcții, cu grade

variabile de gramaticalizare (*măcar de, măcar să*) și se asociază frecvent unui conector condițional și unui focalizator (*măcar să... și, măcar de... și*) (v. infra, 3.4). *Măcar* este cel mai stabil element concesiv, păstrându-se – în registrul popular – până în româna actuală.

Săva(i) că este rezultatul gramaticalizării (încheiate deja în secolul al XVI-lea, Zamfir și Dinică 2009) unei secvențe care cuprinde forma verbală de persoana a III-a a verbului *a vrea*. Foarte prezent în texte din secolul al XVII-lea, *săva(i) că* iese din circulație cu o rapiditate surprinzătoare după 1700 (Frâncu 1997: 369, Zamfir, Dinică 2009).

Dintre celelalte tipare de gramaticalizare, româna a folosit și *construcțiile cu cuantificatori universal* (cu adjectivul *tot*): mai târziu și pentru care s-a propus un model străin (calc după o formulă similară din greacă, apărut mai întâi în texte juridice, Frâncu 1977: 18–19). Construcțiile reprezintă totuși un tipar universal, care s-ar fi putut foarte bine dezvolta și spontan (având în vedere și utilizarea concesivă a adverbului *tot / totuși*). În afara locuțiunii conjuncționale *cu toate că...*, restul construcțiilor se folosesc non-propozițional, pentru circumstanțialul concesiv, cu acordul adjectivului: *cu tot GN.m-n.sg, cu toată GN.f.sg. etc.*

Din secvențe care exprimă lexical *adversitatea, conflictul*, s-au format destul de târziu locuțiuni prepoziționale (*în pizma, în ciuda, în pofida*, Frâncu 1977: 20–23), care intră și în construcții conjuncționale (încă) negramaticalizate: *în ciuda faptului că..., în pofida faptului că...*

3. Tiparul conector condițional + focalizator

În tiparul caracteristic, focalizatorul *și* are funcție scalară¹, semnalizând valoarea cea mai improbabilă dintr-o serie. În regentă pot apărea conectori adversativi (*însă, ce*) sau adverbe concesive corelative: *iară, încă* (cf. König 1985a: 271)².

Conectorii condiționali care intră în acest tipar sunt în secolele al XVI-lea și al XVII-lea *să < lat. SE*, care va fi ulterior abandonat, și *de*, cu etimologie controversată (prepoziția moștenită din latină *de* sau conjuncția slavonă *de*, cf. DELR). Li se vor adăuga ulterior *dacă* (în forma mai veche *deaca*, *< de + că / de + ca*, Drăganu 1924, Ciorănescu 2001, s.v. *de*), inițial temporal, apoi condițional³ și, sporadic, *când*, folosit cu valoare condițională.

În secolul al XVI-lea, structurile cu *să* și *de* sunt în concurență și în variație chiar în interiorul aceleiași fraze:

- (4) a. Așijderea amu **de te și grijești, ome, și să și socotești**, nemică nu veri face, deaca nu va vrea Dumnezeu (CC².1581: 242)
- b. Iară **de se va și după acesta glas rădica ispita și năpatea și duhul hitleanului, și să și foarte suflă cu turbureală (...), iară** acea puțină credință a noastră are a o purta Domnul și mâna are a tinde (CC².1581: 299)

Pentru secolele al XVI-lea și al XVII-lea, ordinea dominantă a secvenței este fixă: conectorul condițional precedă focalizatorul, care se găsește în imediata sa vecinătate, la

¹ De aceea, tipul de concesivă condițională introdusă prin conectori de tipul *even if* este numit *concesivă condițională scalară* de Haspelmath, König (1998).

² Vom sublinia, în exemplele care urmează, corelativele prin care se marchează suplimentar valoarea concesivă a construcției.

³ Deși cu sensul de bază temporal, *deaca* putea avea uneori valoare condițională determinată contextual (ca și relativul temporal *când*) încă din primele texte. Ulterior, valoarea condițională devine dominantă.

începutul propoziției concesive, sau la distanță, în interiorul acesteia¹. Ordinea corespunde celei a conectorilor concesivi cu structură similară din slavonă – *ако* (...) и ‘dacă și’ – și din greacă *ει + και* ‘dacă și’ (Olteanu 1975: 215). E însă puțin probabil ca ordinea din română să fie efectul unui calc sintactic livresc, pentru că este generală, în tipuri diferite de texte, manifestând mai curând o caracteristică a plasării particulelor focale în epocă.

3.1. Secvența *să (...)* și

3.1.1. Asocierea conjuncției condiționale *să* cu focalizatorul *și* (adverbial, accentuat) în propoziții concesive e destul de frecventă în secolul al XVI-lea (Avram 1960: 159) și se păstrează și în secolul al XVII-lea; ordinea e întotdeauna conjuncție – focalizator, cu acesta din urmă ocupând diferite poziții în propoziție: precedând un constituent sintactic – de exemplu un nume predicativ (5a-b), un subiect (5c) sau un complement (5d,e):

- (5) a. *să ești și păcătos*, nu te mâhni (CC².1581: VI)
 b. *Să iaste și de puțin preț, iară* voi să o priimiți nu ca un lucru pementesc, ce ca un odor ceresc (CazV.1643: 2r)
 c. *să i-ară fi și cuvântul nebun*, ei-l fac mândru (FD.1592-604: 506v)
 d. vinovatu se face, *să va avea și lucrure bune multe* (CC².1581: 8)
 e. *și s-are hi făcut și păcate* iertasă-vor lui (VRC.1645: 18v)

Focalizatorul aditiv *și* este intercalat în forma verbală compusă de viitor (6c,f), condițional (6a,d,e,g) sau perfect compus (6b), după auxiliar (care poate fi și însoțit de negație, 6e și de clitice, 6g, apărând și în forma compusă, 6g):

- (6) a. cine va creade întru mine, *s-ară și muri*, învie-va (CC¹.1567: 44v) [Ioan 11, 25]²
 b. *s-au și greșit*, în acelaș ceas doară de acelea păcate cu adevăr se-au și pocăit (CC².1581: 9)
 c. că amu noi *să văm și tăcea*, el știe toată taina inimiei (CC².1581: 10)
 d. *s-am și muri*, să nu ne lepădăm de Hristos (CC².1581: 67)
 e. *Să n-ai și dobândi de ce te rogi, încă* să nu te mâhnești (CazV.1643: 256r-v)
 f. cela ce va creade în mine *să va și muri* viia-va (NT.1648: 121r) [Ioan 11, 25]
 g. *și se* o are fi *și luată, încă* se-i împarță (Prav.1581: 267r)

3.1.2. Cele două componente ale structurii concesive apar în secolul al XVI-lea și în imediată vecinătate, într-o succesiune care ar fi putut favoriza sudarea lor (așa cum se va întâmpla cu *deși*). Textul în care succesiunea imediată *să și* apare foarte des este *Evanghelia cu învățatură* a lui Coresi (CC².1581):

- (7) a. Însă *să și trupurile dereptilor răsipescu-se cu vreamă*, ce iară se vor scula în slavă, că sfințite sânt (CC².1581: 103)
 b. Ce *să și în scriptură auzim acicea de șederi*, nu se cade șederearea a înțeleage (CC².1581: 92-93)

¹ Nu orice apariție a focalizatorului într-o propoziție introdusă de un conector condițional atribuie secvenței valoare concesivă: *E de nu și se va și nemică, chiamă-se întunecat* (Prav.1581: 259v).

² Versetul biblic apare în forme aproape identice în mai multe texte: *Cine va creade întru mine să ară și muri, învie-va* (CT.1560-1: 210v); *Cine va creade întru mine, să ară și muri, învie-va* (CC².1581: 99).

- c. propoveduia cuvântul, *să și însuș nu vrea* (CC².1581: 279)
- d. cela iubitul *să și rănește, încă* și e iubit (CC².1581: 380)
- e. Că *să și n-avăm a trupului boală, iară* inima noastră de pururea e păzită cu grije de hitleanul (CC².1581: 433)
- f. *să și nu vrea elinii să lase idolii, bucatele, însă* den adeverita propovedanie nevoiți fură (CC².1581: 469)
- g. *să și scapă aceia înșiși de aceaia, iară* ai lor moșteani totuș au cu aceaia a se chinui și a se osândi (CC².1581: 500)
- h. Iară *să și den uciderea trupului arată-se a fi spurcat, ce* nu se spurcă trupul (CC².1581: 607)

Compararea exemplurilor din seturile (5), (6) și (7) scoate în evidență faptul că alegerea secvenței disociate sau a celei nedisociate depinde în primul rând de structura elementului focalizat. Focalizarea unui constituent care nu ocupă primul loc în propoziție (după conector) conduce la disociere (5). Focalizarea unei întregi propoziții cu verbul în poziție inițială atrage plasarea semiadverbului în vecinătatea acestuia, cu două posibilități care depind de prezența sau absența auxiliarelor: formele cu auxiliar permit focalizatorului să apară între acesta și infinitiv (sau participiu), (6), în vreme ce formele verbale simple sunt precedate de focalizator, realizându-se astfel secvența nedisociată conector–focalizator (7). Cliticele pronominale și negația pot disocia, la fel, secvența conector condițional–focalizator. Aceste particularități de topică erau cele caracteristice focalizatorului aditiv *și* în limba veche, admitând puține excepții (Ciompec 1985: 238–240); de altfel, ele s-au păstrat și în româna actuală, cu minime posibilități de variație (descrise de Mîrzea Vasile 2012: 139–142). Astfel, o plasare a focalizatorului înaintea unei forme verbale compuse reprezintă o deviere față de poziția uzuală, putând atesta o fază avansată de solidaritate a grupării *să și*:

- (8) a. Că cum *să ș-ai arunca această în trei părți* de chin născătoare, *tot* împotrivă află-se săgetarea ei (CC².1581: 4)
- b. Că cine creade den toată inema și nădăjduiaște spre el, *să ș-ară da și tot și să ș-ară deșerta*, nemică den ce i-e nevoie n-are a-i scădea lui (CC².1581: 452–453)

3.1.3. Secvența *să (...)* și se folosea în secolul al XVI-lea și pentru concesive condiționale (ipotetice), și pentru concesive propriu-zise, reale.

În concesivele ipotetice – contextul inițial în care apărea conectorul, păstrându-și valoarea condițională – se folosesc mai ales viitorul indicativului (9a) și condiționalul (9b); în secolul al XVI-lea, conjuncția condițională *să* se construia extrem de rar cu conjunctivul (9c) (cf. Frâncu 2010: 222–223):

- (9) a. acela ce-au luat binele, *să și noi nu văm vrea, încăș* va vesti el (CC².1581: 424)
- b. *s-am fi și mai derepți de toți, e alalții văm osândi*, vinovați osândei fi-văm (CC².1581: 8)
- c. Moșul și strănepotul a lua doao veare premari apărați simt, *se nu se și aceștia afle cumnați* (Prav.1581: 267r)

În concesivele reale, verbele sunt la indicativ trecut (imperfect, 10a-b, perfect simplu, 10c) și prezent (10d)¹:

- (10) a. *să și credea*, cu scârbă lă era (CC².1581: 136)
b. *să și știa el, ce* nu ca tatăl știa, ce ca făcătorul numai (CC².1581: 203)
c. Iară *să și îngerii suind la ceriu și pogorând arătară-se pre scară lu Iacov, însă* nu de vedeaarea aceuia ceriu grăiaște scriptura (CC².1581: 515)
d. *Însă în masa trupească să și bucate multe în multe chipure sânt, ce* den ceale dentâi și de al doilea rând ei se satură (CC².1581: 291)

În exemplele (10c,d) propoziția focalizată are constituenți tematizați, care precedă verbul, și chiar deplasați la stânga înaintea conjuncției (10d).

Repetarea conjuncției după constituenți tematizați e un fenomen curent în limba veche:

- (11) a. *să și bucate multe și în multe chipure să sânt, însă* puțin stau înainte, iară mai apoi scad (CC².1581: 291)
b. *Că să și pre niminea să nu nevoiaște Dumnezeu, nici-l sileaște, ce ceare și va să creadem noi cu voie, însă* să înțelegem că tăriiia ceaia marea a lu Dumnezeu iaste a create limbile (CC².1581: 468)

3.1.4. Ieșirea din uz a construcției este probabil legată de dispariția conjuncției condiționale *să* (construite cu indicativul și condiționalul, rar cu conjunctivul)². Astfel, o posibilă gramaticalizare (prin sudura componentelor *să și*) nu s-a mai realizat.

3.2. Secvența *de (...)* și > *deși*

3.2.1. Propozițiile concesive care conțin asocierea conjuncției condiționale *de* cu focalizatorul *și* sunt deja frecvente în secolul al XVI-lea, intrând în concurență cu concesivele marcate de construcția echivalentă *să (...)* și. Raportul de frecvență este însă în secolul al XVI-lea net în favoarea lui *să... și* (Avram 1960: 159). Distribuția celor doi conectori complecși este similară celei a conjuncțiilor condiționale din componența lor – *de* și *să*, concurente în primele texte. Construcția *de (...)* și se păstrează și se fixează treptat, urmând un traseu tipic de gramaticalizare, prin pierderea disponibilităților combinatorii: se impune secvența fără intercalări, *de și*, care va deveni o singură unitate lexicală. Noua unitate funcțională nu suferă modificări fonetice interne atunci când începe să fie scrisă ca un singur cuvânt (accentul secvenței în succesiune imediată a fost de la început pe focalizatorul *și*). Schimbarea de intonație se poate urmări în trecerea de la construcția cu intercalări (în care, cum a observat Avram 1960: 178, accentul frastic cădea pe constituentul focalizat) la construcția în succesiune imediată, care capătă accent frastic propriu. Din punct de vedere semantic, valoarea procedurală a conectorului păstra inițial sensul condițional (în concesivele condiționale), devenind mai târziu pur concesivă (cu opacizarea originii condiționale, într-o formă lexicală neanalizabilă de vorbitori).

Ca și în construcția *să... și* (3.1), focalizatorul ocupă diferite poziții în propoziția concesivă, precedând un constituent sintactic:

¹ Prezentul (cu sens generic) este folosit și în concesivele ipotetice.

² V. Avram (1960: 164). Pentru ieșirea din uz a conjuncției condiționale *să*, v. și Frâncu (2009), Stan (2013: 249).

- (12) a. *de se vor face și întregi de minte (...), întru deșertu să ustenesc* (CC².1581)
 b. Ca când se leapădă cineva de un soț, *de-l veade și ucigându-l și trăgându-l sau și pre moarte ducându-l*, și nu-i ajută lui, nici stă drept el, nici-l doare de el (CC².1581: 66)

sau urmând auxiliarului (eventual însoțit de negație și clitice pronominale) dintr-o formă verbală compusă – de viitor (13a,b, d-f), condițional (13c) sau perfect compus (13g):

- (13) a. *de va și treace vrun post de cealealalte să nu să poată griji creștinul de svânta cumenecătură să să cumenece, iară* acesta post nice într-un chip să nu treacă creștinului fără ispovedanie și fără svânta cumenecătură (CazV.1643: 41r-v)
 b. *de nu-i veri și cumenece pre dânși pentru păcatul lor, iară tot* să-ț fie ca și niște fii sufletești (ȘT.1644: 188)
 c. *De aș și fi rătăcit (au greșit în ceva) și ară și înnopta cu mine rătăcitură mea*, au cădea-vă-s-ar voaună să adaogeți nevoia mea și micșurarea mea? (SA.1683: 28v)
 d. *De va și vedea cu ochii cei trupești, iară* ochii sufletului orbi sânt (Mărg.1691: 5v)
 e. Cine va crede întru Mine, *de va și muri, tot* va trăi (ICP~1700: 72v) [Ioan 11, 25]
 f. *Și de va fi și fost rămas¹ cinevași, încă* atâta s-au amestecat în cei mai de pe urmă lăcuitori, cât îngropați de tot sunt (CIst.1700-50: 72r)
 g. iară *de am și știut pre Hristos după trup, iară* de acum nu-L știm (NT.1688: 243v) [II Cor. 5, 16]

Disocierea este produsă și de cliticul pronominal:

- (14) Iară *de să și cheamă*, depreună cu numele să cheamă (ICP~1700: 49v)

3.2.2. Secvența continuă, fără intercalări, nu este de la început prezentă în textele care folosesc conjuncția condițională *de²*; înregistrările ei apar de abia în secolul al XVII-lea (Avram 1960: 155). Formele verbale simple, în absența unor constituenți tematizați, sunt direct precedate de secvența *de și* (în aceleași contexte în care apărea *să și*):

- (15) a. *De și port chip de rob, dară* împărat sânt a toț împărății! *De și ceiu apă de la tine să beau, ce* eu am apă vie, prealuminată pururea curătoare în lume (Ev.1642: 474)
 b. iară, *de și iaste făptură, dară* e chipul lui Dumnezeu! (Ev.1642: 386-7)
 c. *deși are el șapte draci mai cumpliți decât sine, iară* noi avem șapte sute de îngeri împotriva lui (CazV.1643: 266r)
 d. *Deși ține canoanele pre tocmeală besearica romanilor (...), ce însă* aceasta iaste ca cum ar sta împotriva încredințării și adevărității apostolești (Prav.1652: 500)
 e. *necărturariul și neînțeleptul om, deși veade, iară* nu veade (Mărg.1691: 5v)

¹ Gruparea cuvintelor în scris pare să indice unitățile accentuale ale secvenței, precum și diferența între conjuncția *și* (prima ocurență) și adverbul focalizator *și* (a doua ocurență): *și devafî și fost rămas* (CIst 72r, facsimil, în original în alfabet chirilic).

² În CC².1581, unde *să și* este frecvent, *de și* nu are nicio ocurență.

Apariția în succesiune imediată favorizează sudura componentelor. În secolul al XVII-lea, chiar în același text, secvența varia între scrierea separată și cea legată, formând un singur cuvânt (Gherman 2011: 132). Modul de scriere nu este însă un criteriu semnificativ pentru stabilirea gradului de gramaticalizare, în limba veche. Prezența în text a unei secvențe fără pauze între cuvinte nu confirmă unitatea lexicală a formei, pentru că scrierea legată a cuvintelor cuprinse într-o unitate fonosintactică era o practică a epocii (v. nota de la ex. 13f). La fel, nimic nu împiedica scrierea separată a unei secvențe care alcătuija deja un conector unic, o unitate funcțională (între care nu mai apăreau intercalări). Oricum, edițiile cu transcriere interpretativă nu au păstrat întotdeauna situația din originalul în alfabet chirilic, preferând adesea formele de scriere mai apropiate de norma actuală; o eventuală discuție asupra gradului de sudură folologică și grafică nu se poate deci face doar pe baza lor. De exemplu, în ediția folosită din *Îndreptarea legii* conectorul *deși* a fost transliterat ca un cuvânt sudat, cu toate că versiunea originală în alfabet chirilic îl nota separat (АЕШИ, p. 42, 77 etc)¹.

Un grad ridicat de independență al focalizatorului *și*, care își păstrează distribuția caracteristică în raport cu verbul – antepus formei simple vs. intercalat după clitic sau auxiliar – se poate observa foarte bine în cazul coprezenței celor două situații:

- (16) nu că doară iaste vreadnic de osândă, ce de cununi, *deși tace și de să și defaimă* (Mărg.1691: 81r)

Exemple de acest tip sunt argumente în sprijinul ideii că, în ciuda numeroaselor atestări ale succesiunii imediate *de și* și chiar a scrierii legate *deși*, conectorul nu era total gramaticalizat la sfârșitul secolului al XVII-lea.

3.2.3. Conectorul concesiv *de (...)* și / *deși* introducea de la primele sale apariții – ca și *să (...)* și – propoziții concesive atât condiționale, cât și reale.

Formele verbale din concesivele condiționale sunt în mod predominant la viitorul indicativului (17a) sau la condițional (17b):

- (17) a. Iară *de va și da neștine la beseareci și la săhastri și la rugători (...)*, de puțin folos vor hi lui (CazV.1643: 347)
 b. *de s-are și strica omul nostru cel den afară, iară* cel din lăuntru să înnoiaște în toate zile (VRC.1645: 10v)

Concesivele condiționale se pot construi și cu indicativul prezent; că nu este vorba de o aserțiune reală, ci de o ipoteză o demonstrează prezența în text a unui element nedefinit de tip „alegere liberă”: *vreun, cândva* etc. (v. și Avram 2007: 268):

- (18) a. *Deși vedzi cândva sămn groznic*, / Să nu te miri când să arată putearnic (Prav.1646: 34-35; scris legat; identic la începutul CazV.1643: 2).
 b. iar *de și iaste cineva să arate dragoste cătră altul*, iaste mincinos și viclean, că o face au de *vreo* frică, au de *vreo* rușine, au pentru *vreun* câștig rău. (AD.1722-5: 73r-v)

¹ În schimb, textul (ca și celelalte din epocă) grupează cu un cuvânt suport cliticele pronominale, marca *să* sau auxiliarul: *fiindui, săfie, valăsa, vafugi* etc. (p. 42). Facsimilele textului sunt disponibile online, pe site-ul Biblioteca digitală a Bucureștilor (<http://digibuc.ro>).

În concesivele reale, verbele sunt la indicativ trecut (19b) sau prezent (19a,c):

- (19) a. nu huli pre Dumnezeu, nice ponoslui județul celui drept, *deși era muștră de soții lui* (Ev.1642: 171)
b. *Deși sămt omului de treabă într-această lume*, cu lăcomie tot să nu strângă (CazV.1643: 289)
c. *deși iaste trupul lui aici și gândul lui afară*, folos nu are (Mărg.1691: 11r)

3.2.4. Așadar, conectorul *deși* nu era complet gramaticalizat la sfârșitul secolului al XVII-lea, păstrându-și, așa cum am văzut, atât posibilitatea de disociere, cât și valoarea *concesiv condițională*. De fapt, exemple de independență a focalizatorului care își păstrează preferințele de topică și valoarea concesiv condițională se pot identifica chiar spre sfârșitul secolului al XVIII-lea:

- (20) *de să va și întâmpla vreodată să se cheme cinevaș din casa lui*, dar să nu să tragă cu sila fără de osebită poruncă domnească (Prav.1780: 72)

Conectorul este înregistrat de gramaticile vremii, începând cu Micu, Șincai 1780; totuși, frecvența sa nu este mare și nu va crește surprinzător până în a doua jumătate a secolului al XIX-lea¹. Până la urmă, procesul de gramaticalizare va fi încheiat cu succes, într-o perioadă mult mai târzie decât cea pe care o urmărim aici. În româna actuală, *deși* nu mai este disociabil, iar utilizarea sa concesiv condițională sau ipotetică (valoare tipică, dar nu exclusivă pentru conectorul *chiar dacă*) nu mai este posibilă:

- (21) a. *Deși le-a fost frig, s-au plimbat.*
b. *Chiar dacă le-a fost frig, s-au plimbat.*
c. **Deși n-ar ști răspunsul, ar spune ceva.*
d. *Chiar dacă n-ar ști răspunsul, ar spune ceva.*

3.3. Antepunerea focalizatorului față de conectorul concesiv

3.3.1. Ordinea inversă față de structurile deja discutate, respectiv construcția în care focalizatorul precedă conectorul concesiv, este destul de rară, în secolele al XVI-lea și al XVII-lea, pentru secvența *și (...)* *să*, iar până la proba contrară este absentă pentru *și (...)* *de*².

De fapt, secvențele *și (...)* *să* / *și (...)* *de* sunt destul de prezente în texte, dar atribuirea unei valori concesive este incertă (adesea imposibilă) pentru că (în lipsa unor indicații asupra accentului frastic), *și* este mai curând simplă conjuncție coordonatoare, nu adverb focalizator aditiv³.

Interpretarea lui *și* ca focalizator și a propoziției pe care o introduce drept concesivă par totuși foarte probabile pentru *și să*, în anumite exemple (22)⁴:

¹ Pentru prezența în gramatici și în texte din secolul al XIX-lea a conectorului *deși* și pentru oscilațiile în scrierea sa, v. Zafiu (2012: 345–347).

² Ordinea *și... de* este atestată în secolul al XVIII-lea. Avram (1960: 167) o identifică la Constantin Cantacuzino și în *Pravilniceasca Condică* (Prav.1790); cf. și Avram (2007: 261), Stan (2013: 254).

³ Avram (2007: 261) invită la prudență în privința eventualului caracter concesiv al secvențelor *e de*, *e să*, presupunând că este vorba mai curând de coordonare copulativă.

⁴ Exemplul (22c) este citat de Avram (1960: 156) și (2007: 262).

- (22) a. Iarră de va fi cumva vro muiare logodită tătâne-miu, apoi *și se n-are fi dzăcut cu nusa*, nu poci a me însura cu nusa că mi se prinde îmă (Prav.1581: 229v)
 b. *Și să-i sântu cuvintele înțeleapte*, toț oamenii-ș bat joc d-insul (FD.1592-605: 506r)
 c. Că cu pierderea amu avuției și și alte năpăști, cătră el trage pre noi, *și să n-am vrea noi*, dulcele Dumnezeuul nostru și Domn (CC².1581: 262)

Încă din secolul al XVI-lea, tiparul se utilizează și cu conectorul temporal *când*, folosit cu valoare condițională:

- (23) *Deaci o nuntă ca acesta se aduce de e nuntă, și muiarea cându va fi de doisprădzeace ai* (Prav. 1581, 217r-v)

Pentru conectorul temporal *dacă* (mai ales cu varianta *deaca*, în textele vechi) gruparea concesivă cu *și* adverbial nu a fost identificată în textele din secolul al XVI-lea–al XVII-lea investigate. *Dacă* se specializează treptat pentru valoarea condițională, după ce în secolul al XVI-lea fusese mai ales temporal (Drăganu 1924).

3.3.2. Pentru perioada investigată, focalizatorul *chiar* nu este relevant. Așa cum a arătat Mîrzea Vasile (2012: 177-194), acesta se pragmaticalizează destul de târziu ca focalizator; secvența *chiar să* e atestată la sfârșitul secolului al XIX-lea (Avram 1960: 167, Frâncu 2009: 395), iar locuțiunile *chiar de și chiar dacă* se vor constitui de abia în secolul al XIX-lea (Avram 1960: 169, Zafiu 2012: 348–349).

3.3.3. În limba secolelor al XVI-lea–al XVII-lea, ordinea dominantă, aproape exclusivă, era cea în care conectorul condițional se plasa înaintea focalizatorului; această secvență a caracterizat un conector abandonat (*să și*) și a produs, în timp, conectorul gramaticalizat *deși*. Construcțiile în curs de gramaticalizare din limba actuală (v. supra, 2.2) sunt caracterizate de ordinea inversă, în care focalizatorul precedă conectorul condițional. S-a produs așadar o schimbare a tiparului, cel vechi (prezent în epocă în greacă și în slavonă) fiind înlocuit de cel similar conectorilor din latină și din alte limbi romanice.

Raritatea extremă a construcțiilor în care focalizatorul *și* să apară la stânga unui constituent inițial este concomitentă, în secolul al XVI-lea, cu fenomenul de evitare sistematică a plasării cliticelor la început de enunț; în aceeași perioadă, conectorul aditiv *și* este folosit sistematic pentru legarea discursivă a enunțurilor.

3.4. Tipare concesive dublu marcate

Tiparul alcătuit din conector condițional și focalizator interferează cu alți marcatori concesivi, în primul rând cu *măcar*, care apare pe prima poziție, în secvența *măcar să (...)* și (24) sau *măcar de (...)* și (25):

- (24) a. Și unchiul și ginere ce va hi de pre nepoată de sor doa surori a lua nu se apără, *măcar se și iaste a șeasea spiță* (Prav.1581: 278r)
 b. *Macară să sânt și în multe chipuri daruri, iară cinstea le iaste întocma* (CC².1581: 353)
 c. *Macară să s-are și întoarce și să hie iertat, încă* nu poate omul lepădat să cânte liturghie deacii (CazV.1643: 138)

- (25) a. pre aceștia să-i boteadze, **macar de-are fi și săptămâna cea mare** (ȘT.1644: 30)
 b. acolo, nimenea nu iaste stăpân, nici biruitoriu, **măcară de-ar fi și sfântu cât de mare** (Mărg.1691: 57r)
 c. **măcară deși cu toate gârlele și fântânile lumii ne-am spăla**, nu ne vom putea curăți (Mărg.1691: 35v)
 d. **măcară deși lega câteodată cu ei pace (...), iară încăș** pentru oricare pricină mică să și scornia oști (CIst.1700-50: 11v-12r)

Săva(i) apare mult mai rar în asemenea construcții:

- (26) a. nu ni să cade să căotăm înapoi, **săvai să ne-are hi și cu greu** (CazV.1642: 370r)
 b. **Și, săvai de va și birui neștine, nu se coronează, de nu va birui după leage** (BB.1688: 899)¹

În aceste construcții, *măcar* și *săvai* marchează nonambiguu valoarea concesivă a propoziției.

Măcar se putea grupa și cu focalizatorul, permițând ordinea <**focalizator–conector condițional**> în secvențele *măcar și (...)* să (27), *măcar și (...)* de (28):

- (27) a. *răpitoriu iaste și camatnic*, **macar și pre nimea să n-ară obidi** (CC².1581: 36)
 b. *Pentr-aceea*, **macar și toate bunătățile s-am face și toată leagea s-am împlea, să nu ne mărîm, nice să ne lăudăm** (CazV.1643: 3r-v)
 (28) a. **Măcar și șapte ori în zi de** va grăși fratele tău ție, (...) *iartă-i lui* (NT.1648: 93r)
 b. **măcar și păcatele de** va fi făcut erta-se-vor lui (AIB.1710: 22r-v)

4. Concluzii

Tiparul alcătuit din conector condițional și focalizator, ilustrând unul dintre traseele tipice de gramaticalizare a marcatorelor concesivi, este foarte bine reprezentat în româna din secolele al XVI-lea-al XVII-lea. Realizarea destul de bine fixată în secolul al XVI-lea, *să și*, nu-și va continua procesul de gramaticalizare, dispărând din uz odată cu conjuncția condițională *să*. Traseul complet va fi parcurs de *de și*, care va ajunge să se specializeze pentru concesiia reală, ilustrând perfect procesul deja observat pentru mai multe limbi. În româna actuală, ciclul de gramaticalizare este repetat, cu alt material lexical, de *chiar dacă* (procesul cel mai avansat) și de echivalentele sale. Procesele contemporane marchează și o schimbare în preferințele de ordine a cuvintelor.

SURSE

AD.1722–5 = Antim Ivireanul, *Didahii*, în *Opere*, ed. G. Ștrempele, București, Minerva, 1972, p. 1–238.

AIB.1710 = Antim Ivireanul, *Învățătură bisericească*, în *Opere*, ed. G. Ștrempele, București, Minerva, 1972, p. 364–83.

BB.1688 = *Biblia adecă Dumnezeiasca Scriptură a Vechiului și Noului Testament*, București, Editura Institutului Biblic, 1977 [1688].

¹ Un alt exemplu, din Dosoftei, în Avram (2007: 263).

- BG.1939 = *Biblia, adică Dumnezeiasca Scriptură a Vechiului și a Noului Testament*, trad. Vasile Radu și Gala Galaction, București, Fundația pentru Literatură și Artă „Regele Carol II”.
- CazV.1643 = Varlaam, *Cazania*, ed. Jacques Byck, București, Fundația Regală pentru Literatură și Artă.
- CC¹.1567 = Coresi, *Tâlcul evangheliilor și molitvenic românesc*, ed. Vladimir Drimba, București, Editura Academiei Române, 1998, p. 31–187.
- CC².1581 = Diaconul Coresi, *Cartea cu învățătură*, ed. Sextil Pușcariu și Alexie Procopovici, București, Atelierele Grafice Socec, 1914.
- CIst.1700–50 = *Istoria Țării Rumânești atribuită stolnicului Constantin Cantacuzino*, ed. Otilia Dragomir, București, Editura Academiei Române, 2006.
- CPr.1566 = *Lucrul apostolesc tipărit de diaconul Coresi*, ed. I. Bianu, București, Cultura Națională, 1930.
- CT.1560–1 = *Tetraevanghelul tipărit de Coresi. Brașov 1560 – 1561*, ed. Florica Dimitrescu, București, Editura Academiei, 1963.
- Ev.1642 = *Evanghelie învățătoare (Govora, 1642)*, ed. Alin-Mihai Gherman, București, Editura Academiei Române, 2011.
- FD.1592–604 = *Floarea darurilor*, ed. Alexandra Roman Moraru, București, Minerva, 1996, p. 119–82.
- ICP.~1700 = Ioan Cantacuzino, *Patru apologii pentru religia creștină și Patru orații*, traduse în limba română la mijlocul secolului al XVII-lea de Nicolae Spătarul (Milescu), ed. E. Dima, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2010.
- Mărg.1691 = Ioan Gură de Aur, *Mărgăritare*, ed. R. Popescu, București, Libra, 2001.
- MC.1620 = Mihaıl Moxa, *Cronica universală*, ed. G. Mihăilă, București, Minerva, 1989.
- Micu, Șincai 1780 = Samuil Micu, Gheorghe Șincai, *Elementa linguae daco-romanae sive valachicae*, I (1780); II (1805), ed. M. Zdrengea, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1980.
- NT.1648 = *Noul Testament*, reeditat, Alba Iulia, Editura Arhiepiscopiei Ortodoxe Române, Reîntregirea, 1998.
- PH.1500–10 = *Psaltirea Hurmuzaki*, ed. Ion Gheție și Mirela Teodorescu, București, Editura Academiei Române, 2005.
- Prav.1581 = *Pravila ritorului Lucaci*, ed. I. Rizescu, București, Editura Academiei, 1971.
- Prav.1646 = *Carte românească de învățătură. 1646*, ed. A. Rădulescu, București, Editura Academiei, 1961.
- Prav.1652 = *Îndreptarea legii. 1652*, ed. Colectivul pentru vechiul drept românesc condus de acad. A. Rădulescu, București, Editura Academiei RPR, 1962 (Adunarea izvoarelor vechiului drept românesc scris, 7), p. 33–631.
- Prav.1780 = *Pravilniceasca condică*, 1780, ed. A. Rădulescu, București, Editura Academiei, 1957, p. 36-156.
- SA.1683 = Ioan Zoba din Vinț, *Sicriul de aur*, ed. A. Goția, București, Minerva, 1984.
- ȘT.1644 = *Șapte taine a besearecii, Iași, 1644*, ed. I. Mazilu, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza”, 2012, p. 173-259.
- VL.post1613 = Sfântul Ierarh Varlaam, Mitropolitul Moldovei, *Leavșița sau Scara raiului de Ioan Scărarul*, ed. Oana Panaite, Iași, Trinitas, 2007.
- VRC.1645 = Varlaam, *Răspunsul împotriva catihismusului calvinesc*, în *Opere, Răspunsul împotriva catihismusului calvinesc*, ed. Mirela Teodorescu, București, Minerva, 1984.

BIBLIOGRAFIE

Avram, Mioara, 1960, *Evoluția subordonării circumstanțiale cu elemente conjuncționale în limba română*, București, Editura Academiei R.S.R.

- Avram, Mioara 2007, „Propoziția circumstanțială concesivă”, în Mioara Avram (coord.), *Sintaxa limbii române în secolele al XVI-lea – al XVIII-lea*, București, Editura Academiei Române, p. 260–269.
- Bara, Mariana, 2013, „Comportamentul discursiv al adverbului *chiar* în limba română actuală”, în Rodica Zafiu, Ariadna Ștefănescu, Carmen Mîrzea Vasile, Raluca Brăescu (eds), *Limba română – variație sincronică, variație diacronică, II*, București, Editura Universității din București, 9–18.
- Bertocchi, Alessandra, Mirka Maraldi, 2011, „Conditionals and concessives”, în Philip Baldi, Pierluigi Cuzzolin (eds), *New Perspectives on Historical Latin Syntax, 4. Complex Sentences, Grammaticalization, Typology*, Berlin, De Gruyter, p. 93–194.
- Chen, Guohua, 2000, „The grammaticalization of concessive markers in Early Modern English”, in: Fischer, Olga, Anette Rosenbach and Dieter Stein (eds.), *Pathways of Change: Grammaticalization in English*, Amsterdam / Philadelphia, John Benjamins, 2000, 85–110.
- Ciompec, Georgeta, 1985, *Morfosintaxa adverbului românesc. Sincronie și diacronie*, București, Editura Științifică și Enciclopedică.
- Ciorănescu, Alexandru, 2001, *Dicționarul etimologic al limbii române*, ed. de Tudora Șandru Mehedinti și Magdalena Popescu Marin, București, Editura Saeculum I.O., 2001 [1954–1966].
- DELR – Marius Sala, Andrei Avram (ed.), 2011, *Dicționarul etimologic al limbii române (DELR)*, Volumul I, A–B, București, Editura Academiei Române.
- Dragomirescu, Gheorghe N., 1939, *Sintaxa propozițiilor independente cu privire specială asupra coordonatelor adversative comparate cu subordonata concesivă*, Brașov, Astra.
- Drăganu, Nicolae, 1924, „Conjuncțiile *de* și *dacă* (un capitol de sintaxă românească)”, *Dacoromania*, III, 251–284.
- Frâncu, Constantin, 1977, „Formarea și evoluția complementului concesiv în limba română”, *Studii și cercetări lingvistice*, XXVIII, 1, 15–28.
- Frâncu, Constantin, 1997, „Sintaxa”, în Ion Gheție (coord.), *Istoria limbii române literare. Epoca veche (1532-1780)*, București, Editura Academiei Române, p. 147–174; 347–375.
- Frâncu, Constantin, 2009, *Gramatica limbii române vechi (1521–1780)*, Iași, Casa Editorială Demiurg.
- Frâncu, Constantin, 2010, *Conjunctivul românesc și raporturile lui cu alte moduri*, ediția a II-a revăzută și adăugită, Iași, Casa Editorială Demiurg Plus.
- GA 1966 – Al. Graur (coord.), *Gramatica limbii române*, II, ediția a II-a revăzută și adăugită, tiraj nou, București, Editura Academiei.
- GALR 2008 – Valeria Guțu Romalo (coord.), *Gramatica limbii române*, II. *Enunțul*, tiraj nou, revizuit București, Editura Academiei Române.
- GBLR 2010 – Gabriela Pană Dindelegan (coord.), *Gramatica de bază a limbii române*, București, Univers Enciclopedic Gold.
- Gherman, Mihai-Anton, 2011, „Studiu introductiv”, în *Evanghelie învățătoare (Govora, 1642)*, București, Editura Academiei Române, 5–152.
- Harris, Martin, 1988, „Concessive clauses in English and Romance”, in: John Haiman, Sandra A. Thompson (ed.), *Clause combining in grammar and discourse*, Amsterdam / Philadelphia, John Benjamins, 71–99.
- Haspelmath, Martin, Ekkehard König, 1998, „Concessive conditionals in the languages of Europe”, in: Johan Van der Auwera (ed.), *Adverbial constructions in the languages of Europe*, Berlin / New York, Mouton de Gruyter, 563–640.
- Heine, Bernd, Tania Kuteva, 2002, *World Lexicon of Grammaticalization*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Hopper, Paul, Elizabeth C. Traugott, 2003 [1993], *Grammaticalization*, Cambridge, Cambridge University Press.

- König, Ekkehard, 1985a, „Where do concessives come from? On the development of concessive connectives”, in Fisiak, J. (ed.), *Historical Semantics – Historical Word Formation*, Berlin / New York, Mouton, 263–282.
- König, Ekkehard, 1985b, „On the history of concessive connectives in English. Diachronic and synchronic evidence”, *Lingua*, 66, 1–19.
- König, Ekkehard, 1986, „Conditionals, concessive conditionals and concessives: Areas of contrast, overlap and neutralization”, in E.C. Traugott, A. ter Meulen, J. Snitzer Reilly and Ch. A. Ferguson (eds), *On Conditionals*, Cambridge, Cambridge University Press, 229–246.
- Lindschouw, Jan, 2011, *Étude des modes dans le système concessif en français du 16e au 20e siècle et en espagnol moderne: Evolution, assertion et grammaticalisation*, København, Museum Tusulanum.
- Mîrzea Vasile, Carmen, 2012, *Eterogenitatea adverbului românesc: tipologie și descriere*, București, Editura Universității din București.
- Olteanu, Pandelescu, 1975, „Sintaxa”, în Pandelescu Olteanu (coord.), *Slava veche și slavoma românească*, București, Editura didactică și pedagogică, 169–226.
- Rosetti, Alexandru, 1978, *Istoria limbii române*, ed. a II-a, București, Editura Științifică și Enciclopedică.
- Rudolph, Elisabeth, 1996, *Contrast. Adversative and Concessive Relations and their Expressions in English, German, Spanish, Portuguese on Sentence and Text Level*, Berlin / New York, Walter de Gruyter.
- Stan, Camelia, 2013, *O sintaxă diacronică a limbii române vechi*, București, Editura Universității din București.
- Zafiu, Rodica, 2009, „Evoluția adverbilor de timp *atunci*, *acum*, *apoi* către statutul de mărci discursive”, în Rodica Zafiu, Gabriela Stoica, Mihaela N. Constantinescu (eds), *Limba română. Teme actuale. Actele celui de-al 8-lea Colocviu al Catedrei de limba română*, București, Editura Universității din București, 2009, 779–793.
- Zafiu, Rodica, 2012, „[Secolul al XIX-lea.] Sintaxa”, în Gh. Chivu et al. (eds), *Studii de istorie a limbii române. Morfosintaxa limbii literare în secolele al XIX-lea și al XX-lea*, București, Editura Academiei Române, 2012, 283–378.
- Zamfir, Dana-Mihaela, Andreea Dinică, 2009, „Quelques cas de grammaticalisation des formes flexionnelles du verbe *a vrea* «vouloir» en vieux daco-roumain : les conjonctions et locutions conjonctionnelles disjonctives et concessives (*să*) *veri* (*că*) « ou; soit; soit même; bien que », *săva(i)* (*că*) « idem »”, ms., Universitatea din București.

STAGES IN THE GRAMMATICALIZATION OF CONCESSIVE MARKERS: THE PATTERN
 CONDITIONAL CONNECTOR + FOCUS PARTICLE IN 16th-17th CENTURY ROMANIAN

(Abstract)

The association of a conditional conjunction with a focus particle is one of the most productive patterns for the grammaticalization of concessive connectives from a cross-linguistic perspective. In Romanian, this pattern produced a totally obsolete connector *să (...)* și 'even if; 'although', a fully grammaticalized (factual) concessive marker – *deși* 'although' –, and eventually many other conditional concessive markers (*și de*, *chiar de*, *chiar dacă* 'even if, even though', etc.). The diachronic variation process is characterized by important changes in the word order (postposition vs. preposition of the focalizer, in relation to the conditional marker: *de și* vs *și de*). Corpus data confirm the productivity of this pattern in Romanian, and indicate the recurrence of the *concessive conditional* > *proper concessive* cycle.